

JUDr. Pavol Drlička, LL.M.

ANTROPOLOGICKÉ CHÁPANIE KANONICKÉHO PRÁVA?

11.09.2008

I. S právnou antropológiou...

Keď som začínal písať o antropológickom postoji ku kanonickému právu, položil som si nasledujúcu otázku. Sme skutočne schopní rozdielne poňať kanonické právo použitím antropológického prístupu a jeho metód? Je možné hľadieť na kanonické právo odlišne než ako právnik?

Najskôr by som snahou pochopiť antropológiu ako takú, vytvoril rámec pre moju odpoveď.

Antropológia je vedná disciplína skúmajúca ako a prečo ľudia rozvíjajú svoje zvyky, obyčaje a ako prostredníctvom nich vytvárajú spoločnosť. Spojením antropológie a práva, sa dôraz takejto akademickej disciplíny zameria na štúdium inštitúcií, ktoré riadia správanie ľudských jedincov v sociálnom prostredí.¹

Tak ako je napísané v Právnej antropológii od Norberta Roulanda: „Právna Antropológia si dáva za úlohu skúmať prejavy, zvyky, hodnoty a viery, ktoré všetky spoločnosti pokladajú za základné v ich chovaní a reprodukcii.“²

Nielen právo vytvára spoločnosť, lež z pohľadu antropológa, tiež všetko okolo: pozadie, tradícia, proces, ktorý nám pomáha porozumieť práva odlišných systémov a spoločností.

Predmet Právnej Antropológie je enormný, pretože skúma spoločnosť so všetkými jej rôznorodosťami v čase a priestore. To je dôvod, prečo sa máme zamerať na právne správanie ľudských spoločností. Môžeme dosiahnuť k myšlienke práva využitím kultúrneho prístupu pri vysvetľovaní odlišností v rozličných spoločnostiach. O to sa teraz pokúsim v mojej práci. Popísať „topos“ pôvod a prostredie kanonického práva ako takého. Následne, použitím najdôležitejších metód antropológie, by som rád poukázal na odlišný uhol pohľadu k tomuto právnemu systému.

---

¹ Dr. A.P.Singh Anthropology : Towards a Thoroughgoing approach to Law.

² Norbert Rouland Legal Anthropology, 1994, Athlone press, London

II. .... môžeme dosiahnuť ku kanonickému právu...

V rámci právnej antropológie sa snažíme zamerať najmä na odlišnosti medzi západnou a východnou kultúrou. Avšak, možno by sme mohli nájsť isté rozdiely medzi západným právnym systémom a západnou kultúrou samotnou.³ Pozrime sa na kanonické právo, právny systém katolíckej cirkvi, alebo použijúc primeranú terminológiu medzinárodného práva verejného „Sancta Sedes“, či v slovenčine Svätá stolica, ako je známy v medzinárodných vzťahoch. Už tu je badať prvý rozdiel. Nejedná sa len o rozličné meno, ale o vlastný subjekt, ktorý možno chápať z odlišných hľadísk.

Veľmi klasický spôsob nazerania sa na tému, môžeme povedať, že katolícka cirkev a Svätá stolica sú dva rozdielne subjekty, a to duchovnej zvrchovanosti a právnej entity v medzinárodnom práve verejnom.⁴ Už tu vidieť rozdiely v pohľade na subjekt práva z jeho rôznych aspektov.

Medzinárodný právnik by povedal, že Svätá stolica je subjektom medzinárodných vzťahov. Ale použitím diatopických metód, musíme pripustiť rozdiel medzi jeho pohľadom a postojom právnika kanonického práva. Kanonický právnik nazerá na Svätú stolicu komplexnejšie, nielen ako na súčasť medzinárodných vzťahov, ale taktiež vidí duchovný pôvod Svätej stolice, ktorý nie je v pozitivistickom právnom prístupe spomínaný.

Máme sklon chápať kanonické právo z pohľadu západu, len ako súbor pravidiel alebo normatívneho systému. Toto nereprezentuje vyrovnaný obraz kanonického práva vo všetkých jeho dimenziách. Ak by sme boli schopní vziať do úvahy aj uhol pohľadu tých druhých, možno by sme dokázali dosiahnuť lepšie porozumenie tohto právneho systému.

Pre tento účel, by som si dovoľil krátky úvod do kanonického práva. Každá cirkev je založená na tom, v čo jej členovia veria, že je božie odhalenie. I keď, ako každé spoločenstvo, cirkev je tiež ľudská inštitúcia. A ako ľudské spoločnosti, cirkvi potrebujú pravidlá.

---

³ pre potrebu preorientovania sa z právnej antropológie na západnú spoločnosť pozri: Jacques Vanderlinden, Six commentaries on „Towards a plural and intercultural approach to law: Tackling the challenge of womens rights in India“ (Šesť komentárov ku „Smerom k plurálnemu a interkulturálnemu prístupu k právu: Chopenie sa výzvy ženských práv v Indii“) Newsletter 36 Commission on folk law and legal pluralism

⁴ citované z Józef Krukowski, Kościół i Państwo Lublin 2000, s.147

Ústredné a koordinujúce zhrnutie pravidiel pre západnú (alebo latinskú) cirkev je Kódex kanonického práva „Codex Iuris Canonici“. (Pravidlá pre východné katolícke cirkvi sú obsiahnuté v „Codex Canonum orientalim“ Kódex kánonov východných cirkví). Mal by to byť, samozrejme, primárny prameň a referencia v hocakom výklade kanonického práva. V roku 1983, keď pápež Ján Pavol II promulgoval revidovaný Kódex, napísal, že cirkev musí mať kanonické normy „aby uplatňovanie jej bohom daných funkcií, mohlo byť primerane organizované, a tak aby vzájomné vzťahy veriaceho mohli byť regulované vzhľadom k spravodlivosti založenej na zhovievavosti, s garantovanými a jasne definovanými právami pre jednotlivcov.“⁵

Už v slovách „bohom dané funkcie“ je vidieť úzku spojitosť k nie právnemu pôvodu kanonického práva. A taktiež je toto bod, v ktorom sme dospeli k hlavnému rozdielu vo vzťahu k ostatným právnym systémom.

Zmysel kanonického práva je ten istý ako Kódexu. Veľmi dobre ho nachádzame opísaný v Apoštolskej Konštitúcii Jána Pavla II., „Sacrae Disciplinae Leges“, pri promulgácii Zbierky zákonov kanonického práva v roku 1983, kedy popisuje jeho účel nasledovne:

„Zmysel zákonníka nie je nahradiť ním vieru, milosť, charizmu, a obzvlášť dobročinnosť Cirkvi alebo kresťanských veriacich. Práve naopak, jeho účel je vytvoriť poriadok v duchovnej spoločnosti tak, aby popri uprednostňovaní lásky, milosti a charizmy bol ich riadny vývoj zjednodušovaní v živote duchovnej spoločnosti a taktiež v živote jedincov, ktorí mu prislúchajú.“ (Apoštolská Konštitúcia „Sacrae Disciplinae Leges“)⁶

Použitím antropologického hľadiska pri definovaní kanonického práva, nesmieme brať do úvahy len pozitívne právo. Ako antropológ musíme zvažovať a študovať spôsob vyjadrovania, hodnoty a názory, ktoré sú podstatné pre kanonické právo, jeho pôsobenie a vývoj, pretože systém kanonického práva je súčasťou katolíckej cirkvi, ako organizovanej spoločnosti kde viera, bohoslužba, svedok a činnosť hrajú dôležitú úlohu.

Ako spomenuté vyššie, Katolícka cirkev je obzvlášť veľká komunita viery. Celosvetovo sa k nej hlási okolo jednej miliardy ľudí. A je starobylá. Jej počiatok siaha až k Ježišovi Kristovi

⁵ James A. Coriden An Introduction to Canon Law, 2004

⁶ James A. Coriden An Introduction to Canon Law, 2004

v prvom storočí nášho letopočtu a pokladá sa byť v kontinuite s jeho učením a tých, čo boli jeho učeníci. Počas stáročia všetky pravidlá cirkvi pribúdali na základe viery, obradov a teologických dogiem, ako aj praktického uskutočňovania duchovnej správy.

Ako pozitivista, by som povedal „Ius Canonicum“ v slovenčine kánonické právo, je meno právneho poriadku, disciplíny, štruktúr a procedúr Svätej katolíckej cirkvi. „Zákon“ je taktiež známy termín pre kanonika.

Opísal by ho ako mieru, či normu chovania. Sme spôsobilí konať, alebo zdržať sa konania v súlade so zákonom. Zákony sú podľa tomistického ponímania plody rozumu, a sú nasmerované smerom ku všeobecnému dobru spoločnosti, pre ktorú sú vydané.

„Kánon“ je termín, ktorý opisuje pravidlá cirkvi od samého začiatku. Pochádza z gréckeho slova „kanon“, ktoré znamená trstie, tyč alebo pravítko. Opisovalo mieru alebo pravítko využívanú tesárom alebo návrhárom/ konštruktérom. Bol to štandard, ktorým boli merané veci. Začalo znamenať pravidlo riadenia. V tomto zmysle je aj použité v Novom zákone (cf. Gal 6:16, „A pre tých, čo budú nasledovať toto pravidlo - pokoj bude nad nimi a milosrdenstvo...“)

Latinské slovo „regula“ tiež znamená pravidlo, vzor, model a z neho je odvodený aj slovenský termín „regulácia“⁷, v slovenskom jazyku aj rehoľa.

Gréčtina aj latinčina majú pre slovo: „zákon“ ešte iné slová: *nomos* a *lex*. Ale tiež použitím odlišného slova pre pravidlo môžeme rozpoznať, že pravidlá cirkvi sú odlišné od zákonov nášho právneho systému.

Dokonca ak povieme, že kánony majú čo do činenia skôr s cirkevným poriadkom a kázňou než s doktrínou a dogmou, neustále musíme myslieť na ich úzku spojitosť, na ktorej je kánonické právo založené. Kánonické právo predstavuje normy správania, nie súhrn vyznania, ale je to model úzu v rámci komunity viery.

---

⁷ James A. Coriden An Introduction to Canon Law, 2004

Cirkev ako spoločenstvo má odlišný zmysel než štát. A tak sú aj pravidlá a právny systém rozdielne od práva štátu.

Ako je cirkev subjektom sui generis, spoločnosť sama o sebe, odlišuje sa od všetkých ostatných ľudských spoločností vo svojom pôvode, svojej histórii, vnútornom dynamizme a osude.

Použitím antropologických metód môžeme chápať zákon ako pomoc spoločnosti v dosahovaní jej cieľov.

Kanonické právo pomáha katolíckej cirkvi uskutočňovať jej poslanie vo svete. Cirkev je na verejné hlásanie života a odkazu Krista, všeobecný svedok milujúcej prítomnosti Boha, k službám dnešného sveta.

Cirkevná disciplína je založená na oných ústredných úlohách. Duchovný zmysel cirkvi je tiež vytvoriť jednu z klasických kanonických mravných zásad: „Spása duší je najvyšší zákon“ („*salus animarum suprema lex*“ ; cf.c.1752 Kodexu z roku 1983) Všetko ostatné musí byť podrobené tomuto konci.

Najposvätejší z klasických prameňov kanonického práva je Nový Zákon. Knihy Nového Zákona pochádzajú z cirkvi prvého storočia. Podľa kresťanskej viery autori boli vedení Svätým Duchom, ale tiež písali podľa svojich vlastných zážitkov a spomienok ako členovia príp. hostia ako dnes hovoríme „miestnych cirkví“. Nový Zákon hovorí o živote, slove a diele Ježiša, o raných cirkevných spoločenstvách, a čo je dôležité pre našu tému, o ich pravidlách.

Každá ľudská spoločnosť vyvíja vzory správania, z ktorých môžu vzniknúť pravidlá a zákony. Prvé kresťanské komunity vyvinuli smernice, ktoré im mali napomôcť jednoduchšie žiť podľa nového učenia. Miestne cirkvi používali Nový Zákon ako základné pravidlo, alebo ako hlavný prameň k vytvoreniu noriem pre ich komunitárny život. Vskutku, mnoho „kanonických zákonov“, ktoré sú dnes bežne používané majú svoje korene v tejto ranej dobe.

III. ... vidieť schopnosť zmeny a komplexitu...

Ako je teraz zrejmé, právna antropológia môže hľadiť na právny jav kanonického práva silno ovplyvnená teológiou alebo samotnou vierou. Tento prístup nás môže oboznámiť o myšlienke kanonického práva. „Tu je právo chápané ako komplex súhry množstva špecifických prvkov, ktoré nemôžu existovať jeden bez druhého a medzi ktorými neexistuje vzťah nadradenosti, ktoré však vo svojich komplementárnych vzťahoch vytvárajú zákon.“⁸

Preto schopnosť zmeny v práve v rámci antropologického prístupu v podstate zahŕňa komplexitu. Spletitosť znamená porozumenie ako sa veci spoločne pohybujú. Spletitosť cirkvi je v jej mystériu. Všade v každej knihe, každom slove alebo úkone možno cítiť prítomnosť boha. Je to chrám Svätého Ducha žiariaci duchovnými darmi. Je to sviatosť Krista, viditeľný a skutočný znak Krista vo svete. Cirkev je prijímanie, jedinečný súbor vzájomných vzťahov medzi členmi a Bohom, založené na viere a láske. Ale cirkev je taktiež aj ľudská spoločnosť vytvorená zo zlomyseľných, omylných a hriešnych ľudí.

Viac ako hocikde inde môžeme použiť slová Michela Alliota. Zhrňuje celú myšlienku do metafory: „Mysliaci boh je mysliace právo“. Jednoduché slovo „právo“ nie je tak jednoduché ako sa zdá byť. K porozumeniu práva a špeciálne kanonického práva musíme nájsť svet, univerzum, z ktorých právo pochádza. Tieto svety nie sú len viditeľné univerzá, v ktorých žijú ľudia, vytvorené z rozličných materiálov, geografických, ekonomických atď., ale prvotne sú to svety neviditeľné, v ktorých ľudia nachádzajú zmysel v každodenných zážitkoch.⁹

To je dôvod, prečo môže byť kanonické právo pochopené len vo vzťahu s neviditeľným. V našom prípade je to viera, teológia, úcta alebo sviatosti. Každý môže byť pochopený odlišne. Mali by sme rozumieť druhým systémom, ktoré neodpovedajú našim, a nepovažovať ich za nesprávne alebo bezvýznamné. Nemôžeme vypustiť iné systémy len preto, že by nám mohli byť neznáme alebo cudzie.

---

⁸ Eberhard Christoph, 'Human Rights and Intercultural Dialogue. An Anthropological Perspective', Indian Socio-Legal Journal, Vol. XXVIII, Nos. 182, 2002, p.99-120

⁹ Dr.A.P.Singh Anthropology: Towards a Thoroughgoing approach to Law

Pochopiť právny svet druhých znamená stať vedomým ich originálnosti sociálno-právneho procesu a logiky iných spoločností a uznať ich iné právne predstavy. Mali by sme byť tolerantní k odlišnostiam a nepremieňať ich k našim podmienkam, pretože odlišný druh racionality nemusí vždy znamenať iracionálnosť. Jestvuje viac spôsobov robenia vecí, ktoré sú rovnako pádne ako tie naše.

IV. ...užívaním dialogických a diatopických metód...

Ako vieme právna antropológia je schopná porozumieť právnemu správaniu iných, nie - západných spoločností. Ale už vyššie sme čítali, že to bol dialóg, ktorý nám pomohol vidieť rozdiely a pochopiť ich. Ak by sme sa pokúsili skonštruovať skutočnosť kanonického práva z hľadiska nezasväteného človeka, potom by sme to nazvali dialektický dialóg. Raimon Pannikkar definuje tento druh dialógu, „dialektický dialóg je dialóg o objektoch, ktoré angličtina obdivuhodne aj pomenúva ako subjekt záujmu“. Tento dialóg by nás zaviedol do situácií, v ktorých by sme rozprávali o kánonickom práve ako o niečom, čo existuje, avšak počas rozprávania stojíme bokom. To je ale nemysliteľné, keď hovoríme o názoroch, doktrínach alebo stanoviskách.

„Napriek tomu dialektický dialóg nie je tá jediná ani najdôležitejšia forma dialógu. Objavovanie hlavného významu dialogického dialógu predstavuje dôležitú kultúrnu imitáciu našich čias.“¹⁰

Dialogický dialóg je skôr o tom, ako kánonické právo chápe okolitý svet, a týmto spôsobom sa snaží pochopiť kánonické právo samotné. „Dialogický dialóg je na druhej strane dialóg medzi subjektmi zameranými na jestvovanie dialógu o subjektoch; Chcú dialóg nie o niečom, ale o nich samých. Rozprávajú sa o sebe samých (They dialogue themselves). A dialogický dialóg nie je až tak veľmi o názoroch... .. Ale skôr o tých, čo majú také názory a eventuálne nie o tebe, ale o mne vzhľadom k tebe.“¹¹

---

¹⁰ Citované in Eberhard Christoph, *Our Common Humanities, the Grounding for a dialogical and Intercultural human rights ideal*. (Naše bežné ľudskosti, základy dialogických a interkultúrnych ideálov ľudských práv), 1997.

¹¹ Eberhard, supra f.n. 3.

Kánonické právo môžeme pochopiť len s odkazom na vieru a teológiu, nie na právo samotné. V dialogickom dialógu by sme mali ísť hlbšie než len analyzovať pravidlá kánonického práva.

Mali by sme zvážiť systém ako celok s jeho vzťahom k duchovnej časti. Možno sa môžeme pokúsiť predstaviť si kánonické právo ako žijúcu osobu, aby sme použili dialogický dialóg, opísali a porozumeli ho lepším spôsobom slovami Chrisptoha Eberharda: „Partner nie je objekt ale subjekt, iba presadzujúci isté objektívne myšlienky k diskusii, ale ty sám, skutočný ty nie to. Musím sa zaoberať tebou a nie len tvojou myšlienkou. A samozrejme naopak, ty si svojej osobe prameň porozumenia“.¹² Tento prístup nám dokladuje fakty pôvodu a stanoviska kanonického práva. Prostredníctvom dialogického dialógu nám môže byť téma kanonického práva otvorená spôsobom, ktorý sme nevideli zvonku.

Užívaním tohto druhu dialógu budujeme vzťah porozumenia medzi nami a kanonickým právom. A teda sa nejedná o zostavovanie vedomostí o kanonickom práve samotnom. Zaoberaním sa dialogickým dialógom zanechávame dialektický dialóg a pokúšame sa dosiahnuť všeobecnosť.

Urobiť krok vpred k dialogickému dialógu znamená porozumieť toho druhého z jeho uhlu pohľadu a ísť až po dosiahnutie zásadného mýtu debaty. „Dialóg ma fundamentálne otvára druhému tak, aby on mohol rozprávať a odkrývať môj mýtus, ktorý ja sám nemôžem poznať, pretože mne samému je zrejmy... ..dialóg hľadá pravdu dôverovaním druhému, práve tak ako dialektika sleduje pravdu dôverovaním poriadku vecí, hodnote príčiny a významným argumentom... ..dialóg sa nesnaží byť len duológom, duet dvoch logoi, ktoré by stále mohli byť dialektické len nie dia-lóg, preniknutie dvoch lóg k dosiahnutiu pravdy, ktorá ich presahuje. Toto voláme dialogický dialóg.“¹³ Ešte stále však na tomto mieste hovoríme o chápaní kánonického práva z pozície či situácie. Približovaním sa k diatopickej metóde, musíme rozumieť situáciu, z ktorej kánonické právo vychádza. Musíme zanechať „dia-logos“ a vstúpiť do novej sféry.

---

¹² Eberhard, supra f.n. 3.

¹³ Raimon Pannikar, supra f.n. 3.

Do sféry „topos“, sféry toho duhého, sféra samotného kánonického práva. Diatopický prístup nás pozýva na cestu rozličných kultúrnych debát, (dia-logoi) prostredníctvom odlišných kultúrnych stránok, kde ajú pôvod (dia-topoi)¹⁴.

V diatopickom dialógu nemôžeme byť ohraničení len našou vlastnou rozpravou. Máme tiež predložiť odlišné pojednania odlišných právnych kultúr. Položme si otázku, či my z miesta jednej kultúry môžeme rozumieť konštrukciu inej. Aby bol antropológ schopný porozumieť inej kultúre alebo právnemu systému, musí sa do tejto kultúry alebo systému integrovať. Musí zvážiť vnútorné a vonkajšie uhly pohľadu na systém. To mu umožňuje mať hlbší pohľad a porozumieť tiež jeho vlastnej kultúre.

V. ...a vyjadriť toto pozorovanie

Nikto ešte nepodal precíznu definíciu čo vlastne právo je. Je to len zbierka pravidiel, k čomu sa prikláňajú pozitivisti, alebo je za tým ukryté niečo viac?

Teraz konečne môžeme zodpovedať dve otázky položené na začiatku práce. Chápanie práva ako pozitívne nie je jediný možný spôsob jeho porozumenia. Takto môžeme dospieť až k historickému filozofickému a tiež teologickému chápaniu. Na tomto mieste môžeme taktiež povedať, že z komplexného uhlu pohľadu právo nemusí byť len právo štátu. Je to, to isté ako keď povieme, že kánonické právo nie je len „Codex Iuris Canonici“. Pomocou antropologických metód môžeme kánonické právo vnímať rozlične. Teraz možno môžeme vidieť a chápať hľadisko Katolíckej cirkvi, že kánonické právo nie je odvodené iba z kníh alebo všeobecných pravidiel či základných noriem, ako tvrdí Hans Kelsen.

Ak sa pozrieme na kánonické právo, môžeme tiež vidieť, že tam je niečo viac a nad ním, čo mu dáva život a silu. Hlavný prameň je Boh „*in persona Christi*“, ktorý založil Cirkev.

Nemôžeme povedať, že on založil právny systém v podobe akej ho poznáme a rozumieme. Ale dal základné princípy neskoršieho systému.

---

¹⁴ Eberhard Christoph, Final paper at EALT 1997

Čo ja chápem ako právo? Možno teraz, keď môžeme opísať Právo ako systém myslenia rozvíjajúceho sa počas dejín, ovplyvneného sociálnymi skupinami a presvedčeniami ľudí, verím, že právo je vytvorené z odlišných vízií, odlišným kultúrnym pozadím a rozdielnou logikou, použitím rozličných zdrojov, a že pred vstupom o ríše práva, musíme prekročiť hranice zvykov a obyčajou.

Hovoriac, že som si uvedomil nekonečný priestor práva, nemusím byť pripútaný len k „právu v knižkách“, poznajúc odlišné uhly pohľadu na právo zjednodušilo by mi to pochopiť „právo v akcii“.

POUŽITÁ LITERATÚRA

- Agar, De, J.T.M.: I Concordati del 2000. Libreria Editrice Vaticana, Roma 2001.
- Lasia Bloß European Law of Religion – organizational and institutional analysis of national systems and their implications for the future European Integration Process NYU School of Law • New York, NY 10
- Cf. A. CAVANNA, "Diritto e priorità etica della persona umana nell'Alto Medioevo", in I diritti fondamentali della persona umana e la libertà religiosa. Atti del V colloquio giuridico (8-10 marzo 1984), Libreria Editrice Vaticana - Libreria Editrice Lateranense, Roma 1985, 36-40.
- Cf. L. CHIAPETTA, Il Codice di Diritto Canonico. Commento giuridico pastorale, vol 1., Edizioni Dehoniane, Napoli 1988, 46.
- James A. Coriden An Introduction to Canon Law, 2004
- Čič, M. a kol.: Komentár k Ústave Slovenskej republiky. Matica slovenská, Martin, 1997,
- Pavol Drlička, My expectations on the development of relationship between the norms of European ius commune and the national legal systems of the European countries in foreseeable future, Paper in European Legal History, European Academy of Legal Theory 2004/2005
- Pavol Drlička, Anthropological understanding of Canon law?, Paper in Legal Anthropology, European Academy of Legal Theory 2004/2005
- Martin Dojcar The Religious Freedom and Legal Status of Churches, Religious Organizations, and New Religious Movements in the Slovak Republic
- Judák, V.: Kresťanstvo – Európa – Slovensko. In: Renovatio spiritualis. Lúč, Bratislava, 2003
- Kelsen, Hans: Reine Rechtslehre Verlag Franz Deuticke 1960, second revised and enlarged edition
- Józef Krukowski, Kościół i Państwo Lublin 2000 Prof. Dr. jur. Joseph Listl SJ Základy súčasných vzťahů mezi státem a církví v moderních západních demokraciích

- Marsina, R.: Svätá stolica a Slovensko od 9. do konca 18. stor. In: *Renovatio spiritualis*. Lúč, Bratislava, 2003, p. 43n.
- Robbers, Gerhard (ed.), *Staat und Kirche in der Europäischen Union*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1995, pp. 99-126 (119-120), Fn 71, while the majority of Spanish academia supports this approach. Quoted in *State and Church relationships in EU*
- C.H. van Rhee, 'Civil Procedure: A European Ius Commune?', *European Review of Private Law*, 2000,
- Norbert Rouland *Legal Anthropology*, 1994, Athlone press, London
- Dr. A.P.Singh *Anthropology : Towards a Thoroughgoing approach to Law*.
- Marek Šmid,- Cyril Vasil' *International Agreements between the Holy See and a States:an Occasion to the Study of Mutual Relations of Two Legal SystemsConclusions from the Conference «International Bilateral Legal Relations between the Holy See and States: Experiences and Perspectives» held on the Pontifical Oriental Institute in Rome, December 12 and 13, 2001*
- Jacques Vanderlinden, *Six commentaries on „Towards a plural and intercultural approach to law: Tackling the challenge of women's rights in India“ Newsletter 36 Commission on folk law and legal pluralism*
- Carol Weisbrod *Emblems of Pluralism: Cultural Differences and the State Princeton University*
- *The Constitution of the Slovak Republic of September 1, 1992 N. 460/1992 C.L*
- *The Basic Agreement between the Slovak Republic and the Holy See*
- *Národná obroda (daily), June 19, 2000.*
- WWW.kbs.sk/akt_tema/Zmluva_SR_Vatikan/index.html.
- *The Columbia Electronic Encyclopedia, Sixth Edition Copyright © 2003, Columbia University Press. Licensed from Columbia University Press.*
- *The Western European Historical and Legal Tradition with respect to Church-state Relations*